

«ՍԵԼՃՈՒԿ-ԹԱԹԱՐ-ՕՍՄԱՆԵԱՆ
ԹԻՒՐՔԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ,
ԺԱ.-ԺԵ. ԴԱՐԵՐ»

Այս մեծածաւալ հատորը, որ մեկենասութեամբ Մարք Մարգարեանի (Շիրակ) լոյս տեսած է Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի տպարանէն 1988ին, ինծի հասաւ 1990ի վերջերը: Զայն մեծ անհամբերութեամբ կարդացի եւ գրաւուեցայ անոր պարփակած ճոխ ծանօթագրութեամբը՝ զիրար կոխկոտող պատմական դէպքերու շուրջ, նման՝ զիրար թաւալեցնող ատամնաւոր երկու անիւներու:

Փնահատանքս աւելցաւ երբ հոն գտայ նաեւ Հայոց Պատմութեան այնքան յստակութեամբ

ընդլայնումը, զուգահեռաբար է.-Ժ. դարերուն պատմութեան հոլովումին հետ (ուզմական եւ քաղաքական): Հեղինակը նոյն զուգահեռականները պահած է նաեւ Ժ.-Ի. դարերուն մասին:

380 մեծադիր էջերով այս հատորը բաժնուած է հիմնական 11 գլուխներու: Այս 11 գլուխներուն մէջ, հեղինակը, նկարագրելէ ետք է. դարուն թուրք-թուրան ցեղախումբերուն մուտքը Փոքր Ասիա (Կասպից ծովու հարաւային մասը), կը կամրջէ սելճուկեան թուրքերու (ԺԱ. դար) արշաւանքները թէ՛ խաչակիրներու

եւ թէ՛ Հայ Թագաւորութեան շրջանին հետ:

Ապա կը նկարագրէ ԺԳ- դարուն (1220-1304) մոնկոլ-թաթար արշաւանքները (Ճէնկիզ Սան եւ Ղազան Սան) եւ նաեւ կը մանրամասնէ անոնց նուաճած երկիրներուն մէջ անոնց տիրապետութեան հետեւանքները: Ապա կ'անցնի Լենկթիմուրի 40 տարիներուն արհաւիրքներուն, որմէ ետք կը հասնի սելճուկ Սուլէյման Շահի եւ Տուղթիլի իշխանութեան, որուն ժառանգորդներուն ձեռքով պիտի հիմնուէր Օսմանեան Պետութիւնը. պետութիւն մը, որուն տեւականացման հիմնաքարը եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ գրաւումը 1451ին, Մուհամմեա Բ. Փաթիհի կողմէ:

Իսկ վերջին 11-րդ գլուխով, հեղինակը սպասիչ կերպով կու տայ Օսմանեան Կայսրութեան շորս դարերը, 1451-1922, Մուհամմեա Փաթիհէն մինչեւ Ապտիւլ Մեճիտ Բ.: Այս ամբողջը միատեղուած է 337 մեծագիր էջերու մէջ: Յաւելուածական 40 էջերը կը բովանդակեն ցանկը օսմանեան գահակալներուն, թիւով 40: Նաեւ շահեկան վիճակացոյցներ թուրքիոյ նահանգներուն, իրենց բնակչութեանց բաժանումներով (10 էջ): Մատենագրական ճոխ ցուցակը կը գրուէ 7 մեծագիր էջեր, բովանդակելով Հայ մատենագիրներ եւ պատմագիրներ՝ 40 անուն, որոնցմէ 21ը հիններ են, իսկ 19ը արդի պատ-

մագիրներ: Արեւելեան մատենագիրներ (թուրքերէն)՝ 16 անուն: Արար մատենագիրներ եւ թարգմանութիւններ՝ 12 անուն: Իսկ 28 անուն ալ արեւմտեան մատենագիրներ, այլեւայլ լեզուներով: Ընդհանուր գումար՝ 96 անուն: Եւ վերջապէս՝ Անձնանուններու եւ Տեղանուններու 18 էջեր, որոնք կը փակեն այս զարմանալիօրէն հետաքրքրական եւ հմտալից հատորը:

Բ. Եղիայեան՝ մինչ ժամանակագրական կարգով կը յառաջանէ բազում արշաւանքներու պատմութիւնը սելճուկներու, մոնկոլներու, թուրքերու, բիզանդացիներու եւ խաչակիրներու, զուգահեռաբար կու տայ նաեւ հայերու կեցութիւնը այս թռուրտահին մէջ:

Սակայն ես հոս պիտի անջատեմ այս զուգահեռականութիւնը, որպէսզի նախ՝ յօդուածի մը սահմաններէն շատ չհեռանամ եւ երկրորդ՝ աւելի լայն կերպով կարենամ անդրադառնալ Հայութեան (հոգ թէ բնակիչ) վերաբերեալ շփում-դէպքերու մասին: Ուստի առանձին պիտի տամ, հակիրճ կերպով, պատմութեան ընդհանուր ընթացքը, վերահանելով մի միայն դադաթ դէպքերը: Իսկ երկրորդ բաժինով, պիտի արձանագրեմ վկայութիւնները, որոնք կուտակուած են հեղինակին գործին մէջ՝ վերաբերեալ Հայ ժողովուրդին եւ Հայ Հողին, բարբարոսներու արշաւանքնե-

րուն եւ տիրապետութեանց ընթացքին:

ՄԱՍ Ա.

Նախ քան Քրիստոս Զ.-ե. դարերուն, մոնկոլ-թուրք ցեղախումբեր արշաւեցին դէպի Չինաստան, ուր յաջողեցան կողոպտիչ իշխանութիւն մը հաստատել: Անոնք չինացիներուն կողմէ յորջորջուեցան Թուֆիու, որմէ մնաց «Թուրք» անունը: Ա. դարուն (Ն.Ք.), չինացիք յաջողեցան զանոնք վտարել մինչեւ «Թուրքիստան»:

Մոնկոլ, քաքար, բուրաճ, բուրֆ, ի սկզբանէ եղած են, անւանումներու տարբերակներով, նոյնանուն ցեղախումբեր, որոնք խճորուած են ռազմի եւ ջարդի նոյն ատորժակներով... մինչեւ օրս: Այս մոնկոլ-թաթար-թուրք քոչուոր ցեղախումբերէն մէկուն պետին՝ Թոխմախի (կամ Թէքօք) որդին, Սելճիք անունով, ըմբոստացաւ եւ իր ցեղախումբը առած՝ յառաջացաւ դէպի Պոլխարա, Ժ. դարուն սկիզբները: Տեղւոյն իշխաններուն կոիւններուն մասնակցեցաւ իրրեւ վարձկան զինուոր եւ վարձատրուեցաւ փոքրիկ հողամասով մը, ուր հիմնեց իր իշխանութիւնը: Հիմնեց նաեւ Սելճուկ գերդաստանը, իշխանութիւնը բաժնելով իր երեք թոռներուն միջեւ: Տուղրիլ, Իպրահիմ Իննալ եւ Չաքրը: Այս երեքը միանալով, քանդեցին թա-

թար-թուրք տիրող Ղազնավիները եւ տարածուեցան մինչեւ Խորասան նահանգը:

Տուղրիլ (1047-1063) առաջին թուրք սելճուկը եղաւ Հայաստան մուտք գործող՝ Համասանի եւ Ատրպատականի ճամբով: Ան յաղթեց բիւզանդական բանակին Արճէշի մէջ, 1048ին: Ապա 1055-ին գրաւեց Պաղտատը: Ան իսլամացաւ եւ տիրացաւ Սուլթան տիտղոսին:

Ալփասլան (1063-1072), որդին Չաքրի, ժառանգեց սելճուկներու սուլթանութիւնը: Ան ուղղակի դէմ դիրքաւորուեցաւ Բիւզանդական Կայսրութեան: Անոնց գերիշխանութեան տակ մնացող հայոց եւ վրաց ամբաքաղաքները եղան առաջին նշաւակները Ալփասլանի զինուորական ոյժի գործածութեան: Առաջին հերթին, բիւզանդացիներուն կողմէ որոշ զիմաղրութենէ մը ետք, Անի մայրաքաղաքը լքուեցաւ Ալփասլանի զօրքերուն, որոնք թալանեցին քաղաքը եւ մեծ թիւով բնակիչներ սպաննեցին, 1064ին: Յիշեցնենք, որ Անին 1045էն ի վեր բիւզանդական էր: Ալփասլանի ամենակարեւոր յաղթանակը եղաւ Մանազկերտի զբրաւումը, 1071ին: Բացուած էր դուռը դէպի Պոլիս երթին:

Ալփասլան իրեն յաջորդ նշանակեց իր Մելիքշահ որդին (1072-1092), որ արժանացաւ «աշխարհակալ» տիտղոսին: Ան Կասպից ծովէն մինչեւ Միջերկ-

րական տարածուեցաւ ու սել-
ճուկ-թուրք սուլթանութիւնը
մինչեւ Նիկիա հասցուց: Մելիթ-
շահի առաջին գործը եղաւ Տուզ-
րիլի փեայ Գութուլմուշի որդի
Սլէյմանին հրահանգել, որ նեղէ
Բիւզանդիոնը: 1074ին, Սլէյման
յաղթեց Միքայէլ է. Դուկաս
Կայսրին, որ Հարկադրուեցաւ
ստորագրել վկայագիր մը, թէ
«Սլէյման օրինաւոր տէրն է զը-
րաւեալ երկրամասին»: Սլէյման
իր զահը հաստատեց Իկոնիոյ
մէջ, զառնալով հիմնադիրը սել-
ճուկ արեւմտեան սուլթանու-
թեան:

Սլէյմանին յաջորդեց Խըլընճ
Արսլան (1086-1108): Անիկա
խաչակիրներուն դէմ պայքարող
առաջին սուլթանը եղաւ: 1096ին,
անինայ կոտորեց խաչակիրնե-
րուն հետ եկած ուխտաւորներու
խումբերը: Սակայն 1097ին,
Զախախուեցաւ Նիկիոյ ճակա-
տամարտին մէջ, խաչակիր-աս-
պետ Գոտրֆրուա Տը Բույեծնի
կողմէ: Այս յաղթանակով Երու-
սաղէմի ճամբան բացուած էր, եւ
1099ին խաչակիրները գրաւեցին
Երուսաղէմը:

• Հատորին Դ. Գլուխը հեղի-
նակը յակացուցած է խաչակիր-
ներու եւ Հայոց Կիլիկիոյ թագա-
ւորութեան, նաեւ սելճուկ-արաբ
սուլթանութեանց միջեւ եղելու-
թիւններուն ժԱ.-ժԳ. զարե-
րուն: Բիւզանդ Եղիայեան խա-
չակիր ասպետներու մեծաշինդ
գրոհները դէպի Մերձաւոր Արե-

ւելք եւ անոնց գործելակերպն ու
քաղաքականութիւնը տրամաբա-
նական վերլուծումի կ'ենթարկէ՝
վեր առնելով մանաւանդ անոնց
ընչաքաղց նկարագիրը եւ ապե-
րախտ վարմունքը զիրենք հի-
րընկալող Հայոց թագաւորու-
թեան հանդէպ: Անոնք անատակ
եղան ըմբռնելու եւ հետեւելու
Մեծն Հեթումի վարած դիւանա-
գիտութեան: Ուշակիրները ան-
հաշիւ կերպով միացան յաճախ
սելճուկ եւ Եզիպտոսի իշխանա-
ւորներուն հետ անտեսելով մոն-
կոլներու ահեղ զինուորական
ոյժը:

«Ուշակրաց Գահերու բաժա-
նումները», զոր Բիւզանդ Ե-
ղիայեան կու տայ ճշգրիտ ցու-
ցակով — վեց անջատ-անջատ
թագաւորութիւններ ու կոմսու-
թիւններ, Երուսաղէմի, Եղե-
սիոյ, Անտիոքի, Տրիպոլիսի,
Կիպրոսի, եւ Կ. Պոլսոյ «Լատին
Թագաւորութիւնը» — յաճախ ի-
րարու դէմ ոսնձգութիւններով,
ինքնին խօսուն փաստ մըն է խա-
չակիրներու անտեղի բաժանում-
ներուն, երկրամասի մը մէջ՝ ուր
միայն Միապետութիւնը կրցած է
միաճակատ ոյժ ըլլալ իսլամ աշ-
խարհին:

Բիւզանդ Եղիայեան կ'աւելցնէ
քաղաքատար կարճատեւ բա-
ժան-բաժան այդ խաչակրական
իշխանութեանց հակապատկեր
սա իրողութիւնը, թէ խաչակիր
վեց թագաւորութեանց 46, 59,
88, 159, 169, առաւելագոյնը՝

Կիպրոսի թագաւորութեան 298 տարիներուն դիմաց, ամէնէն երկարատեւ թագաւորութիւնը պիտի ըլլար Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը, երեք դարեր, ինչ որ ապացոյցը կու տայ երկրաբնիկ ժողովուրդներու ընդունակութեան եւ իրաւունքին՝ մնալուն իշխանութիւն հաստատելու եւ պահպանել կարենալու համար:

Բ. Եղիաշեան, հակիրճ կերպով տալէ ետք սելճուկ ցեղախումբին ծագումը, այժմ կը ներկայացնէ մոնկոլ-թաթար ցեղերուն ծագումը:

Հայ Պատմիչները թաթար կը կոչեն ինչ որ Եւրոպայի պատմիչները մոնկոլ կ'անուանեն, իսկ արարները՝ թաթար:

Չինական «Քանկ» գերգաստանի օրով (615-907), յիշատակած է անունը «Մոնկ-բու» արշաւացեղի մը, ուրկից «Մոնկոլ»ը: Մոնկոլ պատմիչ Սանանկ-Սիէթոնէն առասպել մը կու տայ, բայց որուն մոնկոլները ծնած են Կապոյա Փայլէ մը (բազդատել թուրքերու Գորշ Փայլին հետ): Բուսանձար, որ խորհրդահրաշ կերպով ծնած է կնոջմէ մը, եղած է մոնկոլ ցեղին նախահայրը եւ որուն ութերորդ սերունդն է ձենկիգ Պանի հայրը:

1206ին, ձենկիգ Պան (Ռազմիկ Իշխան) իր հօրը մահէն ետք ինքզինք մոնկոլ պետութեան Մեծ Պանը հռչակեց: Իր մեծ արշաւանքները եղան Չինաստանի գը-

րաւումը 1213ին, իսկ 1219ին՝ Պուխարան: 1221ին, ձենկիգ Պանի ձէփէի եւ Սուրատայ զօրավարները գրաւեցին Ատրպատականը: Ապա անցան Կովկաս, աւերեցին ալաններու եւ զփչակներու երկիրները, ենթարկեցին լազերն ու շերքէզները, Ատարխանէն անցան Ռուսիա եւ հասան մինչեւ Պալքանները 1222ին: ձենկիգ Պան երբ կը պատրաստուէր ամբողջ Չինաստանը գրաւելու, մեռաւ 1227ին:

Անոր յաջորդը՝ Հոկաթայ (1229-1241) քանդեց չինական «Մունք» կայսրութիւնը: Կուլբայ Պան ամբապնդեց այս գրաւումը: Մոնկոլ-թաթար տիրապետութիւնը Չինաստանի վրայ տեւեց մինչեւ 1368: Հոկոթայի ստեղծած կայսրութեան սահմաններուն տակ կ'իյնային սելճուկ-պարսկական Խուարիզմի սուլթանութիւնը, Միջագետքը, Հայաստանը, Վրաստանը (1232-1236), Մսկուան, Դոնի եւ Վոլկայի հովիտները, Քրեւը, Լեհաստանը, Հունգարիան: 1242ին Հոկաթայ Պանը մեռաւ ու մոնկոլ բանակները բոլոր տեղերէն քաշեցան, բացի Ռուսաստանէն, ուր թաթարական տիրապետութիւնը վերջ պիտի գտնէր 1480ին:

Նշանաւոր եղաւ Մանգու Մեծ Պանը, որուն հետ տեսակցութեան գնաց Հայոց Հեթում Մեծ թագաւորը, 1252ին, ու հետը դաշինք կնքեց: Նոյն համերաշխութեան դրութիւնը շարունակ-

ւեցաւ Կուրլայ Սանի, Հոլաու Սանի, Ապաղայ Սանի ու Ղազան Սանի (1295-1304) օրով, եւ բարեկարգ վիճակի մէջ հայեր նոյնիսկ քրիստոնէական առաքելութիւնը ներմուծեցին, ինչպէս Հալաուի օրգիններ Ապաղայ Սանի եւ Արդունի օրով: Բայց Ղազան Սանի յաջորդ Խուտապանդայ Սանի օրով (1304-1316) թաթարները յարեցան իսլամութեան:

* * *

Միջազգային պատմութեան ամենասեւ չջերէն մէկն է Լենկթիմուրի քառասուն տարիները (1365-1405, Գլ. Ը.), որոնք եղան անգթութեան ու կործանումի շրջան մը: Հօր կողմէ՝ թուրքմէն, մօր կողմէ՝ ձենկիդ Սանի շառաիղ, Լենկթիմուր խորամանկութեամբ քանդեց ազգական Բալհի թագաւորութիւնը Խորասանի, եւ Կեդրոնական Ասիոյ Մեծ Սան հռչակուելով իր ամուսնու հաստատեց Սամարղանտի մէջ: Այնուհետեւ արշաւանքի ելաւ Միջին Արեւելքի բոլոր պետութեանց դէմ՝ առանց ինայելու քրիստոնէայ, իսլամ, արաբ, թուրք գահերուն: Յաղթեց Պարսկաստանի Շահ Մանսուրին, ջարդեց մայրաքաղաք Ապահանի բնակչութիւնը, ձիերու սմբակներուն տակ ճգմելով գթութեան աղաղակով հաւաքուած մանուկները: Անցաւ Արաբս Գետը, աւերեց Նախիջեանը եւ Սիւնեաց Հայաշխարհը, թալանեց կործանեց ամէն ինչ մինչեւ Կասպից եւ

Սեւ ծով: Իջաւ հարաւ ու գրաւեց Պաղտատը, 1392ին, Մուսուլ ու Մերտին, ուր ջարդեց մզկիթի մէջ ապաստանած 2000 իսլամները, ու ջարդուած գլուխներով 120 բուրգեր շինեց: 1399ին գրաւեց Հալեպը, կոտորածով, նոյնպէս Գամակոսը: Այնուհետեւ դէպի հրեախ արշաւելով կը գրաւէ Սերաստիան, ուր իրեն անձնատուր եղած բնակչութիւնը խրամներու մէջ ողջ-ողջ կը թաղէ՝ յարգելով իր «խոստումը» թէ «արիւն պիտի չթափէ»... Լենկթիմուրի վերջին զոհը պիտի ըլլար սելճուկ «Երլտարըմ» Պայպիս, 1402ին: Վերադառնալով Սամարղանտ մայրաքաղաքը, Լենկթիմուր իր աշխարհակալութիւնը լման բնելու համար կ'արշաւէ դէպի Չինաստան, բայց ճամբու վրայ հրեանդ իյնալով կը մեռնի 70 տարեկանին, 1405ի Փետրուար 17 ձմեռին: Եւ արաբ պատմիչը կ'ըսէ — «Աշխարհիս աչքերը լուսաւորեցան՝ երբ փակուեցան թիմուրի աչքերը»:

* * *

Բիւզանդ Եղիսյեանի գիրքին մնացած երեք գլուխները, Թ.-Ժ.-ԺԱ., կը պատմեն օսմանեան թուրքերուն ծագումն ու աշխարհակալութիւնը:

«Օսմանլը» թուրքերու նախահայրերը քիչ-քիչ թափանցումով տեղաւորուած էին Պարսկաստանի եւ Միջագետքի սահմանները իբրեւ վարձկան գինուորներ եւ գաղթաշարժ թուրքմէն աշխրէթ-

ներ, Պաղտատի Խալիֆայութեան օրերէն ի վեր, ուր եւ զինուորական վարիչ զիրքերու բարձրացած, ու ժ. դարու կէսին՝ իշխանական աթոռի տիրացած: Ու մոնկոլ-թաթար արշաւանքներու ատեն անոնք իրենց «Մուլէյման Շահ»ի առաջնորդութեամբ Պարսկաստանի Խորասանէն շարժեցան դէպի սելճուկ Ռումի բիւզանդական երկիրը: Ու երբ Մուլէյման լսեց ձենկիզ Խանի մահը, ուղեց վերադառնալ Խորասան: Սակայն Եփրատ գետէն անցքի ատեն, ան իր ձեռով կ'ըլլայ գետամոյն: Մուլէյմանի երրորդ որդին էրթուզըրի իր 400 աշիրէթ ցեղախումբով կը վերադառնայ Ռումի սելճուկ սուլթանին, որ իրր վարձատրութիւն անոր պատերազմական ծառայութեան՝ կը շնորհէ «Սուգութ» անունը, 1243ին: Ու Սուգութի մէջ կը ծնի էրթուզըրի որդի Օսման, 1268ին:

1301ին, երբ թաթարաց Ղազան Խան կը քանդէ Իկոնիոյ Ռումի սելճուկ սուլթանութիւնը, Օսման ինքզինք այդ գահին ժառանգորդը կը հռչակէ, եւ 1311ին, Բիւզանդական Կայսրութեան շիթ վիճակէն օգտուելով՝ Հելլենսպոնտոսէն Եւրոպական տիրանցնելով, Թրակիա, կը հիմնէ իր գահը Էսթրնէի մէջ:

Յաջորդ մէկ դարու ընթացքին, Օրխան, Ղազի Մուրատ, Պայազիտ Ա., Մուհամէտ Ա. եւ Մուրատ Բ. կ'ամրացնեն օսմանեան

իշխանութիւնը՝ երկրարմիկ ժողովուրդները միաձուլելով: Եւ 1453ին Մուհամէտ Բ. Ֆաթիհի հարուածով Կ. Պոլսոյ գրաւումովը կը ծաւալի Օսմանեան Աշխարհակալութիւնը:

Ֆաթիհի որդի Պայազիտ Բ. ի օրով օսմանեան տիրապետութիւնը կը տարածուի դէպի Պալթանեան երկիրները, եւ Սէլիմ Ա. ի օրով՝ դէպի հարաւ Հայոց Կիլիկիա, 1517ին, եւ Սուրիա, Պաղեստին ու Եգիպտոս, ուր ան կը տիրանայ իսլամութեան «Խալիֆա»յի տիտղոսին:

Իսկ Սուլթան Մուլէյման «Գանունի» Օրէնսդիրի օրով (1530-1566) օսմանեան սուրը կը հարուածէ դէպի արեւելք Հայկական Նահանգները: Այնուհետեւ մէկ դար պիտի տեսնեն օսմանեան պարսկական պատերազմները, որոնց միջեւ Հայաստանի շէն նահանգները պիտի կոխկոտուէին, պարպուէին եւ տեղի ունենար Շահ Աբասի բռնադա'ղիթը Հայոց Ջուղայէն, 1605ին:

Սակայն յաջորդ դարը պիտի ըլլար Օսմանեան Պետութեան Նահանջի դարը: Սուլթան Մուհամէտ Դ., որ 1683ին՝ մինչեւ Վիեննայի դուռները արշաւած էր, կը պարտուի Եւրոպայի միացեալ բանակներուն դիմաց: Ի վերջոյ Մեծ Ռուսիան հրապարակը փոթորկելով կը հարուածէ թէ՛ պարսկական եւ թէ՛ օսմանեան ճակատներուն, ու կ'իջնէ Կովկասէն մինչեւ Պարս. Երեւան ու

Թիֆլիս:

ԺԹ. դարը եղաւ օսմանեան երեք սուլթաններու — Մահմուտ Բ., Ապաուլ Մէճիտ եւ Ապաուլ Ազիզ — բարեկարգութեանց ու վերակազմութեան շրջանը: Սակայն Ապաուլ Համիտի Յօմեայ բանաստիճութեան շրջանին՝ Ռուսիոյ եւ եւրոպական պետութեանց դէմ բախումներով, ի վերջոյ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ցնցումներով օսմանեան սուլթանութեան քայքայումով, պիտի հաստատուէր արդի Թուրքիոյ Հանրապետութիւնը Մուսթաֆա Բեմալի կողմէ, 1923-ին:

Բ. ՄԱՍ

— ՀԱՅԸ ԵՒ ԻՐ ՀՈՂԸ,
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Բիւզանդ եղիայեանի այս գիրքին առանցքը կը կազմեն Բիւզանդական Կայսրութեան, խաչակիրներու, սելճուկներու, մոնղոլներու, օսմանեան, նաեւ պարսկական ու ցարական կայսրութիւններու միջեւ Հայոց պայքարներն ու վերականգնումները, թէեւ զոհուած՝ կիսուած ու քառորդուած թիւով: Այս ուղղութեամբ ան մեզի կը բերէ բազում վկայութիւններ ո՛չ միայն Հայ մատենագիրներէ, այլ նաեւ օտար ճամբորդներու կամ յուշագիրներու կողմէ:

ԺԳ. դարու ՄԱՐԳՕ ՓՈԼՕՆ, որ 1271ին այցելած է թէ՛ Կիլիկիա եւ թէ՛ Հայաստան, խօսելով կիլիկեան ծովեզերք Այասի եւ ներքին գաւառ էրզրումի մասին, կը ճշդէ. «Որուն բնակիչները Հայեր էին»:

Իսկ ժէ. դարուն մեծ ճամբորդող եւ յուշագրող Փրանսացի ՏԱՎԵՐՆԻԷ (Tavernier) որ վեց անգամ այցելած է մեր երկիրը, նաեւ Միջին Արեւելքը, կը գրէ. — «Կարսի եւ Արաքսի այս ամբողջ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը Հայեր են»: Այլ տեղ՝ դարձեալ կը գրէ. — 1655ի այցելութեան առէն —

«Թոքաթէն մինչեւ Թաւրիզ տարածուող երկրամասը, որ ծանօթ է Հայկական Գաւառ անունով՝ բնակչութիւնը կազմուած է մի միայն քրիստոնեաներով, այնքան՝ որ մարդ պիտի չգարմանայ եթէ հանդիպի յիսուն Հայերու դէմ մէկ մահմետականի, քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ»:

Նկատելի է, մինչեւ իսկ 15րդ դարուն, Հայ բնակչութեան թիւը այնքան մեծ պէտք է եղած ըլլար կայսրութեան մէջ, որ սուլթան Մահմուտ Բ. Փաթիհ, միլիոնաւոր յոյն բնակիչներուն չընորհուած պատրիարքութեան համահաւասար իրաւունքներով օժտուած Հայոց Պատրիարքութիւնը հիմնեց եւ իր ձեռամբն իսկ ընտրեց Յովակիմ Պատրիարքը:

Բ. Եղիայեան ժէ. դարու Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ (որ 1517էն ի վեր մաս կը կազմէր Օսմ. Տէրութեան) հայ բնակչութեան թիւը 12 միլիոն հաւանական կը գտնէ, Կայսրութեան ամբողջ տարածքին: Այս թիւը, ըստ մեր գիտակցութեան, չի ներառներ Բիզանդական Կայսրութիւն կամայականայ տեղաւորուած այն Հայերը, որոնք ըստ վկայութեան թ. Մեծոփեցի Ժամանակագրին «յունացան», այսինքն Հայութեան ի սպառ հեռացան:

Այս կորուստին վրայ եթէ աւելցընենք այն բիւր բիւրաւոր զոհերը, որոնք ժ.ժՆ. դարերուն՝ շորս կայսրութիւններու մենամարտներուն ընթացքին մեր հողին վրայ զոհուեցան, պահ մը անհաւատալի կը թուի թէ՛ մեծութիւնը կորուստներուն եւ թէ՛ մեծութիւնը վերապրողներու թիւին... 12 միլիոն՝ 16-17րդ դարերուն:

Բ. Եղիայեան իր արդար նկատողութեան առած է այս 12 միլիոն թիւին թաւալզար անկումը յաջորդ դարերուն: Ան փոխանակ անելու՝ իջած է մինչեւ 4 միլիոն, ամբողջ աշխարհի տարածքին: Պատճառները...:

Հեղինակը, սուլթաններու կեանքին եւ արշաւանքներուն, ինչպէս նաեւ «զահին պահպանումին» նպաստող «օրէնքներուն» մասին խօսած ատեն, արձանագրած է բազում դէպքեր եւ օրէնքներ, որոնց գործադրու-

թիւնը անխուսափելի կը դարձնէր հողատէր Հայոց բնաջնջումը... կամ իսլամացումը:

Սոյն հատորին 248 էջին մէջ, կը հանդիպինք Օսմանեան Պետութեան հիմնադիր Օսմանի որդի Օրխանին (1326-1360), որ մնայուն բանակի դրութեան հիմնադիրը եղաւ: Ան, վարձկան զինուորներու պէտք չունենալու համար, յղացաւ եւ գործադրեց քրիստոնեայ մանուկները առեւանգելու եւ զանոնք որպէս իսլամ բանակայիններ կրթելու ուղին: Այսպէսով, թէ՛ կը պակսէր թիւը քրիստոնեաներուն եւ թէ՛ բանակը կ'ունենար հաւատարիմ օսմանցի զինուորներ:

Օրխանի յաջորդը՝ սուլթան Ղազի Մուրատ (1360-1389) իր զբաւած երկիրներուն բնակիչ տէրերը միաձուլելու համար օսմանցի պետութեան մէջ, երկու միջոցառումի դիմեց. — Առաջին, «նուաճեալ երկիրներու քրիստոնեաները նկատել պատերազմական գերիներ», իսկ եթէ շիւլամանան, ստրուկներ: Երկրորդ, նուաճուած երկիրներուն քրիստոնեայ կիները գործածել իսլամներու ծնունդները շատցընելու:

Նոյն գործընթացը շարունակեց գոյատեւել ոչ միայն Օսմանեան Կայսրութեան շրջանին, այլ նաեւ ներկայ Հանրապետական թուրքիոյ մէջ, ուր քիւրտին (հակառակ որ քրիստոնեայ չէ) արգիլուած է իր մայրենի լեզուն

խօսիլ, իսկ քրիստոնեաներու կեանքը եւ ինչքերը կը խլուին յաշտ աշխարհի (1956ի Պոլսոյ ջարդը)։ Այս գոյգ օրէնքները անվիճելիօրէն «Մարդկային Իրաւանց» բացարձակ անտեսումն են եւ մաս կը կազմեն «Յեղասպանութիւն»ը բնորոշող ոճիրներուն շարքին։

Պատմաբան ձորձ Ֆինլի կը գրէ։ «Սուլթան Ղազի Մուրատի այս օրէնքը քրիստոնեաներու վերաբերեալ — իսլամանալ եւ ազատ ապրիլ կամ քրիստոնեայ մնալ եւ իրր սորուկ ապրիլ — այնքան սուր կերպով խոցեց յոյներուն արժանապատուութիւնը, որ անոնցմէ շատեր նախընտրեցին կրօնափոխութիւնը, քան անձնական ազատութեան կորուստը»։ Թրքական ճնշումը եւ այս օրէնքին գործադրութիւնը ստացան անուղղակի ձեւեր, մանաւանդ Հայերուն հանդէպ, որոնք դարերէ ի վեր տէրն էին սելճուկ-թուրքերու կողմէ գրաւած հողերուն։ Չանգուածային գաղթեր եղան դէպի Լեհաստան (մօտ 300,000 Հայեր), դէպի Պալքանեան երկիրներ եւ բանագաղթեր դէպի Պարսկաստան՝ Շահ Աբրասի օրով (60 հազար տուն)։

Բաղէշի, Մուշի եւ Սասունի Հայերէն շատեր «գնացեալ խառնեցան ի քուրդն ... եւ ելեալ ի հաւատոյ՝ դարձան անհաւատութիւն եւ աճին որդիք նոցա անհաւատութեամբ լնուն գաշխարս ա-

մենայնի» (Թ. Մեծուհեցի)։ Այլ աղբիւրէ նաեւ գիտենք, որ Մամիկոնեաններու մէկ կարեւոր հատուածը քաշուեցաւ լեռնային տեղեր եւ քրտացաւ... «Մամրուն» աշիրէթի անունով։

Բ. Եղիայեանի այս գանձարան հատորին 314 էջին մէջ կը գտնենք 9 քաղաք-գաւառներու մէջ կորսուած (այսինքն իսլամացած) 792 հազար հայ տուններու ցանկը։ Եթէ հայկական իւրաքանչիւր տուն առ նուազն վեց անդամէ կը բաղկանար մայր հողին վրայ, ուստի մեր կորուստը կը համապատասխանէ 4 միլիոն 762 հազար (792000 × 6) Հայերու։ (Տեսնել Հայր Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեանի պատրաստած ցուցակը)։

Ո՞վ կրցած է ճշգրիտ արձանագրել մնացեալ քաղում տասնեակ քաղաքներու եւ գաւառներու մէջ կորսուածները։ Այլ աղբիւրէ գիտենք, որ 1740էն մինչեւ 1820, 1 միլիոն 200.000 Հայեր իսլամացած-թրքացած են... բոնութեամբ։ Թուրքերն ու քիւրտերը, լեռնաբնակ թէ դաշտաբնակ, կառավարութեան կողմէ քաջալերեցան կեղեքելու եւ սպաննելու քրիստոնեայ Հայերը, եւ մնացին անպատիժ։ Եւ այսպէս՝ Կայսրութեան ամբողջ տարածքին։

1840ին, սուլթան Ապտիւլ Մեծիտ Ա. (1839-1881) Կայսրութեան մէջ մարդահամար կազմակերպեց ու քրիստոնեայ Հայերուն թիւը 2 միլիոն 500.000 յայտարարուեցաւ։ Իսկ 1914ին,

գարձեալ մարդահամար. Հայոց թիւը իջած էր (...գարմանայի⁶) մինչեւ 2 միլիոն: Այսօրինակ գարմանայի թուական նուազումներուն հասնելու գաղտնիքը թուրքը լաւ գիտէ եւ ապահովաբար ժամանակի ընթացքին (առ առաւելն դար մը եւս) Հայը գոյութիւն պիտի չունենայ Հայաստան կոչուած հողին վրայ:

1914ի պատերազմը արագացուց բացայայտ Յեղասպանութեան գործադրութիւնը, եւ եկաւ 1915ը, իր Եղեռնով: 1918ին, հայկական բանագրաւուած հոգերուն վրայ հողատէր Հայ շմեաց: Օրիան եւ Ղազի Մուրատ սուլթաններուն երազը իրականացաւ, յաշտ «քաղաքակիրթ» մեծ Ազգերուն...:

*

Բ. Եղիայեանի այս հատորը յաջողած է տալ Համապատկերը Է.-Ի. դար տեղի ունեցած ռազմական, քաղաքական եւ ընկերային եղելութիւններուն: Պատմագիտութիւնը իրենց մասնագիտութիւնը չըրած մեզի նման ընթերցողներուն համար, հարուստ գանձարան մըն է այս գիրքը, ուր դէպքերու թաւալումին արձանագրութեանը առընթեր (եւ զուգահեռաբար) գրուած է Հայոց Պատմութիւնը իր ամենատխուր էջերով, ինչպէս նաեւ յուսարեր էջերով: Հեղինակը, ինքն ալ եաթղանէն պրծած Հայ մը, իր հատորը կը փակէ սակայն... յուսարեր եւ պատուա-

բեր կապոյտ էջերով:

Արդարեւ, Հեթում թագաւորի ոգիով թրծուած իր աչքերէն աննկատ պիտի չանցնէր այն բացառիկ պանծայի իրականութիւնը, ըստ որուն ճակատամարտներու եւ քաղաքական դէպքերու երկու մութ ամպերուն միջեւ սպրդած փունջ մը արեւու ճաճանչները բաւ էին Հայուն Լոյսի ծարաւը մեղմացնելու եւ զինք ոտքի վրայ պահելու, որպէսզի հերկէր իր հողը, ծաղկեցնէր իր հնադարեան Մշակոյթը, Մշակոյթ՝ որ միշտ պակասած է զինք տիրապետողներուն մօտ:

Բազրատունեաց երկու դար տեւած թագաւորութեան շիջումէն 35 տարիներ ետք, ահա՛ կը ծնի Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութիւնը (1080), որ կարճեւ պսակումը եղաւ այդ երկրին հայահոծ բնակչութեան կամքին: 1080էն մինչեւ 1375, անդադրում մաքառումներով, երեք ամբողջ դարեր աշխարհի ամենավայրի հորդաններուն դէմ անխոնջ մենամարտեցաւ, իր գոյութիւնը պահեց, հասնելով Մշակոյթի բացառիկ ծաղկումի:

Բընէ Կրուսէ (René Grousset) Փրանսացի ակադեմիկոս եւ մեծարժէք պատմագիրը, նախ կ'այպանէ խաչակիրները, զանոնք բնորոշելով «Սաչակրութիւն մը առանց հաւատքի», ապա Հեթում Ա. Հայոց թագաւորը կը ներբողէ հետեւեալ բառերով. «Հեթումի այդ քաղաքականութեան մէջ

թեան (470 տարի) 622 տարինե-
րուն զէմ հպարտօրէն ցցուեցան
հայկական գոյգ թագաւորու-
թիւններուն այս 500 տարիները:
Իսկ 1918էն սազին, մենք արդար
միթիթարութիւնն ունինք ժառան-
գելու մեր թագաւորներուն թո-
ղած Մշակոյթի յաղթանակները,
որոնք 1918էն սազին՝ մեր փոք-
րիկ Հանրապետութիւնը կը հաս-
ցընեն գիտական բարձունքնե-
րու, մինչ անոնք՝ սելճուկ-թուրք-
քերը իրենց Հանրապետութեան
փոխանցած են միմիայն Յեղաս-
պանութեան տանող օրէնքներ, ո-
րոնք տակաւին այսօր իսկ կը
գործադրուին քիւրտերուն վրայ,
այս հեղ:

Հայը, 16-րդ դարէն սազին,
չարունակեց մղել իր ազատագ-
րական պայքարը թէ՛ ռազմով եւ
թէ՛ Մշակոյթով: Այսպէս, Հայ
Մելիքութիւնները եղան ձեւով մը
չարունակութիւնը մեր թագաւո-
րութեանց: Ահա՛ Դաւիթ Բէկը եւ
նաև Միսիթար Սպարապետը:
Ապա սրբազան Փետայիները-
Անդրանիկը, Գէորգ Չաւուչն ու
այլ հերոսները: Պոռչեան Տոհմէն
անխոնջ Իսրայէլ Օրին, որ մին-
չեւ իր վերջին օրերը (1711), հայ
պետականութիւն ձեռք ձգելու
համար՝ պետութիւն չձգեց որ
չայցելեց: Ահա՛ գոյգ Յովսէփ-
ները (Էմին եւ Արղութեան Ե-
պիսկոպոսը), որոնք պիտի յաջո-
ղէին 1779ին, Ռուս-Հայ համա-
ձայնութիւն մը կնքել 38 յօդ-
ւածներով, ի նպաստ «Հայ Քահի»

կը կայանար Արեւմուտքի փր-
կութիւնը: Սակայն ո՛չ ոք հաս-
կըցած էր անոր հանճարը
(Ման. — «ոչ ոք»ը կ'ակնարկէ
մասնաւորապէս խաչակիրները):
Պատմութիւնը պարտի ողջունել
Միջին Դարերու քաղաքական ա-
մենափայլուն եւ ամենատաղան-
դաւոր հանճարներէն մէկը: Ինչ
որ երազեց Մեծ Հայը՝ անիկա
երազն էր կորսուած աշխարհի
մը» (Գլ. 2., հտժ. Դ., էջ 190):

Կիլիկեան Թագաւորութիւնը,
թէև հրաշքով չձնաւ, բայց ինք
հրաշքնե՛ր ծնաւ՝ ըլլա՛յ քաջա-
գործութիւններով, ըլլա՛յ քաջա-
ոսկ դիւանագիտութիւնով, ըլլա՛յ
մանաւանդ Մշակոյթի մարզին
մէջ իր յաղթանակներով: Արդար
է Բ. Եղիայեանի հպարտանքը,
երբ կը բաղդատէ հսկայաթիւ բա-
նակներով խաչակիրներու տիրա-
պետութեան 88 տարուայ տեւո-
ղութիւնը, Կիլիկիոյ Թագաւո-
րութեան 300 տարիներուն
հետ...: Հայը իր հողին պահպա-
նութեան համար կը կռուէր, իսկ
խաչակիրը... աշխարհակալու-
թեան: Աւելին կայ՝ իրարու յա-
ջորդած երկու հայ թագաւորու-
թիւնները, Բագրատունիներն ու
Ռուբինեանները, 9-րդ դարէն
մինչեւ 14-րդ դարուն վերջը, 500
տարիներ, անխոնջ մենամարտե-
ցան հսկայական կայսրութիւն-
ներու դէմ:

7-րդ դարէն մինչեւ 20-րդ դար
տեւած սելճուկ-թուրք տէրու-
թեան (152 տարի) եւ Կայսրու-

վերականգնումին: Յարը երբ 1827ին գրաւեց Կովկասը, չեղեալ նկատեց 1779ի դաշինքը:

Պետական վերականգնումի պայքարներուն առընթեր, Հայ Միտքն ալ լոյս սփռելու ելաւ: Եւրոպական հինգ մեծ ազգերու կողքին, Յակոբ Մեղապարտ 1512ին հայերէն գիրք տպեց: Ուրիշ Հայ մը, ամբողջ Միջին Արեւելքի մէջ, հաստատեց առաջին տպարանը Նոր Զուղայի մէջ, 1639-41: Հայը յաւիտենական ուղեւորն է Լոյսին:

10-րդ դարէն մինչեւ 15-րդ դար, կենաց մահու հերոսական անհաւասար մարտումներու առընթեր, պիտի փայլատակէին թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Կիլիկիոյ մէջ, Հայ Հանճարներ. Նարեկացին պիտի անմահանար իր քերթո-

ղական հանճարով, Ծրիկը իր իրապաշտութեամբ, Ծնորհային իր անհասանելի քաղցրութեամբ, իսկ Ամիրտովլաթ Ամասիացին իր միջազգային բժշկական վարկով: Ապա Քորոս Ռօսլին պիտի մրցէր Բիւզանդիոնի աւետարան ծաղկողներուն հետ: իր արուեստը պիտի աւետէր Միջազգային Վերածնունդը: Եւ դեռ որքան այսպիսի մեծեր...: Եւ ասոնք՝ պայքարի դատապարտուած դարաւոր ժողովուրդի մը ծոցէն ծնան, ծոց մը՝ որ լոյսի եւ արեւու ջերմին ամենակարճ փայլատակումէն անգամ՝ կը բեղմնաւորուի, տպու համար ծնունդ հանճարներու:

ԵՐՈՒԱՆԴ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

Շարժա, 10 Ապրիլ 1991